DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-21-33

THE PLACE OF THE LINGUOCULTURAL CONCEPT "SUGYSH" ("WAR") IN THE TATAR NATIONAL CONSCIOUSNESS

Gulnaz Irshatovna Ziyatdinova,
Kazan National Research Technical University named after A.N. Tupolev – KAI,
55 B. Krasnaya Str., Kazan, 420015, Russian Federation,
ggulnaz0507@mail.ru.

Alfiya Shaukatovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
alyusupova@yandex.ru.

Firuza Ramzilovna Sibgaeva,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
FiruzaRS88@yandex.ru.

To reveal the universal and specific aspects in the perception of reality by representatives of various linguocultural traditions, it is necessary to conduct a comprehensive analysis of the main cultural concepts found in linguistic materials. Our analysis is based on lexicographic sources. The purpose of our study is to identify the semantic, linguocultural, and associative components that comprise the semantic structure of the "Sugysh" ("War") concept. The significance of cultural concepts is determined by frequency of their use. They are incorporated into phraseological units, proverbs, sayings, poetic, and song texts. As a socio-political phenomenon, this concept has a multifaceted definition in the Tatar language. It is studied by different sciences – history, political science, philosophy, sociology, etc. The theme of war holds a significant place in literature and art, reflecting the past and the present of the Tatar people. The article proves that the concept of "war" has a complex structure, consisting of different groups of features.

Key words: war, linguistic worldview, linguocultural concept, national concept sphere, Tatar language

For citation: Ziyatdinova, G., Yusupova, A., Sibgaeva, F. The place of the linguocultural concept "sugysh" ("war") in the Tatar national consciousness // Tatarica. 2025. № 2 (25). pp. 21–33. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-21-33

Introduction

Language not only reflects reality, but also interprets it, creating a unique reality a person lives in. "Essentially, a person lives in the world of concepts (mental entities), that were created to satisfy intellectual, spiritual, and social needs, since a significant part of information comes through the word. A person's success in society depends not only on language proficiency, but also on speech culture and ability to penetrate the secrets of language" [1].

The intensive study of issues, related to the reflection of the interconnection between human life and culture in language by linguists, anthropologists, historians, and cultural experts, has led to the emergence of the linguacultural approach in the investigation of this problem. Of great importance for this approach is the theoretical and practical description of the cultural values system in language as a whole.

Cultural linguistics as a science was formed in the second half of the 20th century. According to V. Maslova, cultural linguistics emerged at the intersection of linguistics and culture, it studies the reflections of folk culture found and fixed in language [1, p. 14].

As of the current date, there are four main trends in linguocultural research: 1) the phraseological trend (by V. Telia); 2) the logical-linguistic or conceptological trend (by N. Arutyunova, A. Wierzbicka); 3) the lexicographical trend (by V. Rudnev, Y. Stepanov); 4) the linguodidactic trend (by V. Vorobyov).

In Tatar linguistics, the problems of the linguistic worldview are reflected in the works of R.

Zamaletdinov. In 2004, his monograph titled "Tatar Culture in Linguistic Reflection" was published. The work explores the features of conceptualization of fragments of people's material and spiritual worlds in the Tatar linguistic worldview. The monograph sheds light on the problem of the world representation in the Tatar language and creates a basis for further research in this field [2].

A person lives in a world of concepts. According to the scientific interpretations of S. Askoldov, E. Kubryakova, S. Lyapin, and O. Skidan, a concept is a "multidimensional mental construct that reflects the process of the world cognition, the results of people's activity, their experience and knowledge about the world, and stores information about it" [3, pp. 40–59].

The analysis of key cultural concepts in linguistic research is necessary to reveal uniqueness and universality in perception of reality by representatives of various linguo-cultural communities. In this regard, of great importance is to identify the cultural component of the concept "Sugysh" ("War") in the Tatars' linguistic worldview. This concept, as a socio-political phenomenon, has numerous and various definitions in the Tatar language.

Research materials and methods

To determine the semantic scope of the concept, it is necessary to consider the referential situations it pertains to. During the study, such methods as the linguocultural analysis, the analysis of lexical entries, and the conceptual analysis were employed.

Discussion

A concept is a multidimensional unit, which comprises not only definitional characteristics, but also connotative, figurative, evaluative, and associative descriptions. All the listed features must be taken into account when describing a concept. Concepts are capable for conveying information ranging from the elementary notions to the most complex conceptual structures of high-level abstraction.

The study of concepts begins with thematic and etymological dictionaries. The work ("Kyskacha ruscha-tatarcha sugysh sүzləre (tylmachy)" ("Russian-Tatar Military Dictionary")) published in 1926, was the first attempt to organize and systematize military-related lexicon. Among the main reasons for its compilation were Tatar soldiers' lack of the Russian language proficiency in the first quarter of the 20th century, discrepancies in translations of military regulations and documents into Tatar, problems with publication of numerous military newspapers during this period, and other factors. The positive and significant effect of the dictionary was due to the fact that it recorded examples of the experience in creating terminology based on our native language, the issue that has been relevant to this day [4].

R. Muginov's "Ruscha-tatarcha khərbi terminnar sүzlege" ("Russian-Tatar Military Terminology Dictionary"), published in 2000, is one of the most significant works systematizing Tatar military vocabulary. Containing approximately 8,000 lexical units, the dictionary not only offers Tatar equivalents for Russian terms, but also provides the meanings of many words as is done in an explanatory dictionary [5].

According to the data from E. Sevortyan's "Tərki tellərneң ehtimologik sүzlege" ("Etymological Dictionary of Turkic Languages") [6, pp. 290–291], "war" is *sokush* – Uighur dial., *sogush* – Alt. dial., *sogys* – Kaz., *sugysh* – Tat., *khugysh* – Bash.; it means: quarrel, combat, beating, teasing each other, butting, fighting (about roosters)), colliding with each other (while running).

Words, formed with the suffix *-mak,* are less common compared to those formed with the suffixes -(u/ış): *sokush* (Turkic dial.) – meaning battle, war, struggle; *sokash* (Uyghur dial.) – meaning battle, war, struggle; *sogush* (Kyrg., Alt. dial.) – meaning battle, war, struggle, torment, torture.

In the Tatar-Russian and Russian-Tatar dictionaries of the 19th century, the words *sugysh (war)* and *yau (battle)* are used in parallel to mean "hostilities". F. Khisamova identifies the lexeme *sugysh* as characteristic only of the old Tatar language [7, p. 30]. In this meaning it is not found in Turkic-language written records, while the word *sönüs* is recorded in the ancient Turkic dictionary. In written records, such as the "Urta Aziya təfsire" and "Oguz-name", the word *urush* is used to mean "war". This fact is documented in the written records of the Golden Horde and Khwarezm [7, p. 33].

Among modern Turkic languages, the lexeme *sugysh* in this specific phonetic form is used only in the Tatar language. In slightly different phonetic forms, it appears in in Uyghur – *sokush,* Kazakh – *sogys,* and Bashkir – *hugysh.*

R. Safarov's work "Military Vocabulary of the Tatar Language" (2015) studies Tatar military vocabulary in both synchronic and diachronic aspects. The scholar identifies historical-genetic layers and analyzes characteristic features of military

vocabulary in the modern Tatar language [8]. Furthermore, in 2017, R. Safarov compiled the "Tatarcha-ruscha khərbi leksika sүzlege" ("Tatar-Russian Dictionary of Military Vocabulary"). The dictionary primarily includes the terms for types of weapons and military equipment, their components, parts, and protective gear; units denoting elements of protective clothing and their parts; names of various military formations and personnel; designations for military leaders; units representing specific battlefield episodes and military symbols; vocabulary related to the description of prisoners of war, and other such terms pertaining to the military sphere. To clarify meanings more comprehensively and accurately, illustrative materials are provided for each word, highlighting their usage features [9].

"Milliyat sүzlege" ("**Dictionary of the Nation**") is a dictionary providing the following meanings for the word "*sugysh" ("war"):* quarrel, beating, struggle, confrontation, massacre. In the ancient Turkic language, we find the words *sөңgesh* and *chənchesh*. In Tatar literature, words borrowed from Arabic, such as *khərb* and *gazva* are used to convey the meaning of "war" [10, p. 395].

Lexical units reveal their initial essence in the Tatar and related languages through a feature embedded in the stem of nomination: *sugysh* – an armed conflict, war, dispute, clash, battle, struggle, fight. As we can see, associations of hostility and militarism predominate in this concept, at the same time, there is also the meaning of joint, peaceful activity – in E. Sevortyan's "Tөrki tellərneң ehtimologik sүzlegendə" ("Etymological Dictionary of Turkic Languages" (EDTL)), this shade of meaning is described as involving discussion or assistance in resolving disputes [8, p. 291].

The most important stage in describing the concept of "Sugysh" is defining its core element. In this case, an explanatory dictionary is helpful. The "Tatar teleneң aңlatmaly sүzlege" ("Explanatory Dictionary of the Tatar Language") provides the following meanings for *sugysh*: 1. The same as "sugyshu" (meanings 2–4). "*At the gatherings, of course, you sing, play 'back-hitting', play 'ring-on-a-stick'*". (A. Shamov). 2. The act of hitting each other, a clash, a fight. "*As for our grandfather, there was no such thing as mutual fighting, associating, or insulting-degrading each other in front of him!*" (M. Gali). "*Two roosters, fighting with their combs dipped in blood, both flew away in fear from under his feet in different directions*" (G. Apsalamov). 3. Armed conflict between states, armies, etc. Patriotic War. Weapon of war. Civil War. // A specific type of this conflict is the "bayonet fight" (combat in the front lines). "*I fought on the front lines*" (B. Rakhmat) [11, p. 369]. As we can see, the dictionary lists six meanings for the lexeme "*sugysh*". In its modern interpretation it continues to maintain its connotations of hostility and militarism and remains a unit constituting the concept sphere of "social concepts and relations".

"Sinonimnar sүzlege" ("The Dictionary of Synonyms") by Sh. Khanbikova and F. Safiullina lists the following synonyms for this concept: *orysh, yau, dau, bərelesh, үteresh, kan koesh, kərəsh, kyinash (brawl, raid, dispute, clash, massacre, bloodshed, struggle, altercation)* [12, p. 168].

The concept of "Sugysh" ("War"), the lexeme *kərəsh (struggle)* in the "Tatar teleneң aңlatmaly sүzlege" ("Explanatory Dictionary of the Tatar Language") has the following definitions: 1. The attempt of two people to overpower each other using force, a hand-to-hand fight, an effort to defeat one another. *"Nokta Vəlineң khəldən tayuy da minekennən kim bulmagandyr. Chөnki kərəshneң aktygyna taba ul mine bernərsə də ehshlətə almyi bashlady"("Probably, Vali's exhaustion was no less than mine. Because towards the end of the struggle, he could no longer make me do anything*") (Sh. Kamal). // A sports contest conducted according to specific rules, a test of strength between two people. Tatar wrestling. *"Chyprəklər, yaulyklar җyelyp təmam bulgach...bolynlykka tөshtelər. Kərəshlər, uzyshlar bashlandy" ("When the headscarves and towels had been collected... they went down to the meadow. As wrestling matches and races began")* (G. Tukay). // Competition, rivalry. *"Җiңel atletika buencha yaryshlarny karauchylar ... dөn'yanyң bieklekkə sikerүche iң yakhshy sportchylary arasynda bargan kisken kərəshne onyta almaslar" ("Spectators of the track and field competitions... will never forget the fierce struggle that took place among the world's best high jumpers")* (Socialistic Tatarstan). 2. Active efforts, confrontation, and conflict of opposing social groups, movements, etc., aiming to gain control or victory. *"(Əsərdə) vakyiga bailar belən yarlylar arasyndagy kərəshkə nigezləngən" ("(In the work) the plot is based on the struggle between the rich and the poor")* (M. Gali). // The clash between individual representatives belonging to these groups or movements. *"Fəkhri belən Vəli Khasanov arasyndagy kərəshne min ike kesheneң yzgyshuy gyna dip karadym" ("I*

*regarded the struggle between Fakhri and Vali Khasanov as merely a squabble between two individuals") (G. Ibragimov). 3. Any activity conducted to achieve a certain goal, an active effort directed towards that end. *Shəkhsi borchular artka chigende, ikmək əchen kərəsh, frontny təehmin itү əchen kərəsh hərkaida berenche urynga kilep basty (Personal worries receded into the background, the struggle for bread, the struggle to supply the front came to the forefront everywhere)* (G. Bashirov). 4. War, battle, combat. *Kərəsh əle shaktyi kyzu bargan chakta, Yrge Kigəvenle yagynnan CHON otryady kilep chykty. While the fighting was still quite intense, a CHON (Special Purpose Detachment) unit appeared from Verkhney Kigenle* (Sh. Kamal). 5. Special. The clash of opposites in the process of development (in nature, in society). *Tabigat'neң irken kүkrəgendə Məңge kərəsh, məңge khərəkət. In the boundless bosom of nature, there is eternal struggle and perpetual movement.* 6. Fig. The clash of opposing feelings, aspirations, etc. *"Khikəyadə keshelektə bulgan 'yavyz' həm 'yakhshy' kholyk kərəshe, passiv kүzətүche karashynnan kilep, berberenə karshy kuelgan bulsa, ike syinyf arasyndagy kərəsh surətlənderelgən". ("In the story, the internal fight within a person between his 'evil' and 'good' qualities, as perceived from an observer's passive perspective, when these sides are contrasted, is depicted as a struggle between two classes")* (G. Nigmaty) [11, p. 341].

In linguistics, the mechanism of meaning formation is associated with the concept of the valency of a linguistic sign, that is, the ability of an individual sign to relate to other signs. Two types of valency are considered: systematic, or constructively-technical valency, which involves adherence to a pattern (grammar), and spontaneous or interpretative-meaning valency, which can be attributed both to language as a whole and to any element of the language system, speech forms, or texts.

It was revealed that the concept of "Sugysh" ("War") in the Tatar language, in terms of its meaning within the worldview, was found to be interconnected with other closely related concepts. These connections are evidenced by lexical units recorded in lexicographic sources: *sugysh, kərəsh, bərelesh, orysh, kyinash, үlem ueny, yau, dau, kul sugyshy, bəige, yarysh, arka sugysh, sugysh kyry, sugysh allasy, front, gaskər, ilbasar, atysh, sugysh ueny, fikerlər kapma karshylygy, kyrylysh, alysh, ehchke kərəsh* (*war, struggle, collision, clash, quarrel, game of death, raid, dispute, hand-to-hand combat, contest, competition, home front, battlefield, god of war, front, army, invader, shootout, war game, clash of ideas, fray, battle, internal conflict).*

The examples provided are related to the meaning of "Sugysh" ("War"). They show the confrontation of parties and constitute the associative field of the concept under investigation. Through these fields, numerous conceptual representations are actualized in the speaker's mind. The associative connections between words are not accidental; they align with the processes of human cognition.

The segregation of valency models and verbs helps to reveal that in the Tatar language there is a rather large group of verbs conveying the idea of developing confrontation: *(sugysh) bashlau, (sugysh) achu, (sugysh uty) kabyzu, karshy toru, sugysh khalətendə bulu; sugysh khərəkətlərе alyp baru, bəreleshү, pychakka-pychak kilү, (sugysh) ig"lan itү, sugyshu, kərəshү, kəch synashu, atakalau, basyp kerү, yaulap alu, kyryp tashlau, utka totu, tar-mar itү, (utka) tashlanu, korallanu, (sugyshka) kerү, (sugyshta) halək bulu, sugyshyp alu, həҗүm itү, (sugyshta) katnashu, (sugyshtan) chygu, kaitu, (sugyshka) əndəү, (sugyshka) omtylu, (sugysh) teləү, (sugyshny) propagandalau, (sugyshka) yrgylu, atakalau, shturmlau, (sugyshny) otu, (sugyshta) эҗіңү, khəbərsez yugalu (sugyshta), (sugysh) kichү, (sugysh) kyrү, (sugyshta) yatyp kalu, үlep kalu h.b. (to start (a war), to declare (a war), to ignite (the fire of war), to resist, to be in a state of war; to conduct military operations, to fight, to come to blows, to declare (war), to wage war, to struggle, to test one's strength, to attack, to invade, to conquer, to massacre, to subject to fire, to destroy, to throw oneself (into the fire), to arm oneself, to enter (a war), to perish (in war), to win through fighting, to assault, to participate (in a war), to exit (a war), to return, to urge (to war), to aspire (to war), to desire (war), to propagandize (war), to plunge (into battle), to attack, to storm, to win (a war), to be victorious (in war), to go missing (in action), to endure (a war), to experience (a war), to be left lying (on the battlefield), to die, etc).*

The attributes of war are divided into two large groups: 1. The attributes that characterize war negatively: *sanguinary, unjust, bloody, terrible, merciless, ruthless, with losses, fierce (war), cold, imperialist.* 2. The attributes that characterize war positively: *glorious, great, holy, just*.

Based on the examples, the following types of war can be distinguished: *class struggle, cold war, holy, colonial, and local wars.*

Word combinations formed according to the first type of izafet: *bətendən'ya sugyshy,*

grazhdannar sugyshy, atom-təsh sugyshy , yaulap alu sugyshy, azat itү sugyshy, basyp alu sugyshy, yaulap alu sugyshy, vatan sugyshy, banditlar sugyshy, dəreslek sugyshy, diңgez sugyshy, su asty sugyshy, hava sugyshy, shtyk sugyshy, razvedka sugyshy, høжүm sugyshy, partizannar sugyshy, iodryk sugyshy, bəisezlek sugyshy, atom-təsh sugyshy h.b. (*world war, civil war, nuclear war, war of conquest, war of liberation, war of aggression, Patriotic War, gang war, war for truth, naval war, underwater warfare, air war, bayonet fighting, war of intelligence agencies, offensive war, guerrilla war, fist fight, war of independence, atomic war, etc.)*

In the "Concise Russian-Tatar Dictionary of Military Terms" additional meanings of the word "sugysh" are provided: "*uz' ara sugöshö, partizan sugöshö, mina sugöshö, qop sugöshö, tau sugöshöa, köche sugösh" ("close-range war, partisan war, mine war, top war, mountain war, retreat war*") [4, p. 63].

The "Ruscha-tatarcha khərbi terminnar sүzlege" ("Dictionary of Russian-Tatar Military Terms") lists the following types of war: *civil war –grazhdannar sugyshy, invasive war – basyp alu sugyshy, maneuver war – manevrly sugysh, guerrilla war – partizannar sugyshy, cold war – salkyn sugysh, atomic war – atom-təsh sugyshy* [5, p. 47].

In the "Tatarcha-ruscha khərbi leksika sүzlege" ("Tatar-Russian Dictionary of Military Lexicon", R. Safarov provides the following vocabulary entry for the lexeme "sugysh" (war): 1. War. *Moreover, for several years now a war has been going on in the western part of the country against the Poles and Lithuanians, the Swedes have risen against the Russians, the Crimean Khan came and burned down the whole of Moscow, leaving only the Kremlin standing* (F. Bayramova); 2. Battle, engagement; combat; **hand-to-hand fight (kul sugyshy)**. *But when warrior after warrior began to fall, it came to hand-to-hand combat, and swords and daggers were used* (F. Bayramova); **warhorse (sugysh aty)**; **battleaxe (sugysh baltasy)**; *During excavations of Bulgar cities and villages, all kinds of weapons and military attire were found, such as swords, battle axes, scabbards, arrow and spear tips, iron three-pronged spikes scattered underfoot against charging enemy cavalry, spurs, knee pads, elbow pads* (R. Fakhretdinov); **battlefield (sugysh kyry).** *The people of Kazan never knew how to fight from generation to generation; they preferred to engage in trade, and quarreling on the battlefield was an alien concept to them, and even now, it seems, little has change.* (M. Khabibullin). *Moreover, almost all of the Votyak-Vogulsfled from the battlefield; they are no longer to be found around Iskar...* (F. Bayramova); **battlefield (sugysh məidany, sugysh kyry)**. *The Votyak-Ostyaks were the first to break under this rain of fire; they gradually retreated among the trees and then abandoned the battlefield entirely* (F. Bayramova); **internecine war, internal war (үzara sugysh, ehchke sugysh)**. *I fear that internecine wars and a solitary life in the forests and steppes might plunge our people back into a savage state* (F. Bayramova); **civil war; internecine strife (ehchke sugysh)**. *Due to the civil wars, much here was ruined, the order of governance was disrupted, and moreover, it turned out that the people had become considerably distanced from religion and knowledge* (F. Bayramova) [9, p. 86].

Military experience is reflected in the thematic terminology. However, over time, military terminology also changes: some words lose their relevance, and new terms emerge. Significant transformations, that occurred in the armed forces after the Great Patriotic War, introduced new words, concepts, and terms into the language. The perceptions, associated with war in the mind of a linguistic personality, also undergo changes. The recent military events in Ukraine have introduced entirely new words and terms into our language, such as "special military operation", "unmanned aerial vehicle", "red line". A new profession has appeared — UAV operator. The word "mobilization", which began to fade, has been reactivated. These events have exerted a certain influence on our linguistic consciousness and have given rise to a completely new interpretation of the concept under study. If we previously divided the features of the "battlefield" into groups characterizing it positively and negatively, no features characterizing the Special Military Operation in a positive or negative light have been found. Therefore, it itself creates a third – neutral group.

As mentioned above, to reveal the concept to the full, it is necessary to use not only the vocabulary as the material under study, but also a thorough analysis of the phrases. According to L. Cherneyko, "spontaneous, unprepared speech is especially valuable, precisely because it reflects the attitude towards the world, its correct assessment. Furthermore, it makes it possible to highlight culturally significant units, for which vocabulary serves as a background that sets off the figure" [13, p. 7].

The concept of "war" is also revealed through singular nouns – for example, *the German War*:

"Some argue that the term is not so well established, that it was composed by soldiers who returned from Austrian captivity after the end of that German War..." (A. Gilyazov); *the Finnish War*: "In those years, the Finnish War began" (N. Dauli); *the Afghan War*: "The Afghan War is one of the most complex pages in the history of the Soviet state. Much has been heard about it. Much has been written about the Afghan War" (Ya. Shafikov); *the Vietnam War*: *"...there is a war known* as *the Vietnam War*" (Socialist Tatarstan); *the Chechen War*: "Why are there no bayts about the Chechen War?"; *the Caucasian War*: "...At that time, Europe looked upon the Caucasian War, compared to the current sharp views, very dimly, with a sour expression" (Shakhri Kazan); in recent years, the expression the *Ukrainian War* has appeared in the mass media and colloquial speech [14, p. 88].

Following V. Maslova [15, pp.187–188], the epithets related to war, can be divided into several semantic groups: a just, progressive war: *holy war, just war, glorious war, great war, war of liberation; war of independence, war for truth;* an unjust, reactionary war: *war of aggression, imperialist war, senseless war, merciless war, bloody war, war of bandits, ruthless war, war of conquest*; prolonged, large-scale war: *a world war, patriotic war, global war, local war;* the severity, character, outcome of war: *a terrible war, horrific war; bloody war, fierce war, a war with losses*; scientific definitions of war in scholarship: *an atomic war, nuclear war; partisan war, naval war, underwater warfare, air war, bayonet combat, the war of intelligence, the war of aggression, a cold war*.

As we can see, epithets that characterize war negatively are relatively more numerous. This indicates that people generally perceive war unfavorably and do not support it.

Our analysis of the word *war* definitions allows us to identify the following characteristic features of the concept of "Sugysh" ("War"): 1. The absence of peace, strife, dispute, armed struggle between states or within a state among social groups and their individual representatives. 2. Tension in relationships, non-violent conflicts, attempts to forcibly impose one's ideology. 3. Hostility, quarrels, disputes, fighting among people. 4. Clashes of oppositions, viewpoints, aspirations, and opinions. 5. Competition. 6. The desire, the aspiration to conquer, to subjugate, to obtain power. 7. A game. 8. A specially organized military operation or action with a specific purpose.

According to the lexical studies of the Tatar language, the concept of "War" is widely used. In the Tatar linguistic worldview, this demonstrates that the concept of "War" is relevant and multifaceted, playing a significant role in the consciousness of Tatar speakers even today. The examples, listed above, reveal the militaristic nature of the concept under study—its universal significance.

The ethnocultural peculiarity of the concept is as follows: although Turkic peoples place great importance on the theme of war, "the existence of a god of war in the ancient pagan period cannot serve as proof that war was considered sacred" [9, p. 22]. In the consciousness of the Tatar people, the concept of "war", due to the perception of war as a tragedy, forms a complex model of semantic-associative structure. War is assigned the connotations of evil, inhumanity, immorality, chaos, sorrow, death, and loss.

A diachronic study of the semantic characteristics of the concept of "War" makes it possible to identify changes that have emerged in the system of values across generations.

Thus, the study of the concept of "War" demonstrates that it is a multidimensional phenomenon, not confined to a single meaning in the language and capable of reflecting its content differently across various strata of the language. The formation of military lexicon in the Tatar language has occurred over many centuries and has been enriched and supplemented to the present day. The terms, comprising the military lexicon, are closely linked to the improvement of technology, the emergence of new types of weapons, etc. At the same time, the development of scientific and technical progress inevitably leads to changes in people's lifestyles, which, in turn, results in the disappearance of entire thematic groups of vocabulary.

The results, achieved in the course of the research, are believed to provide a basis for a more detailed description of this conceptual sphere in the Tatar language, offering valuable information for an analysis.

References

1. Maslova, V. A., Bakhtikireeva, U. M. (2022). *Lingvokul'turologicheskii analiz* [Linguocultural Analysis]. 311 p. Moscow, izdatel'stvo Yurait. (In Russian)

2. Zamaletdinov, R. R. (2004). *Tatarskaya kul'tura v yazykovom otrazhenii* [Tatar Culture in Linguistic Reflection]. 346 p. Moscow, Gumanit. izdat. tsentr "VLADOS"; Kazan', Magarif. (In Russian)

3. Krasavskii, N. A. (2001). *Ehmotsional'nye kontsepty v nemetskoi i russkoi lingvokul'turakh* [Emotional Concepts in German and Russian Linguistic Cultures]. 422 p. Volgograd. (In Russian)

4. *Kratkii russko-tatarskii slovar' voennykh terminov (tolmach)* (1926) [Concise Russian-Tatar Dictionary of Military Terms (Tolmach)]. 176 p. Moscow, Iskra revolyutsii. (In Russian, in Tatar)

5. Muginov, R. A. (2000). *Russko-tatarskii slovar' voennykh* [Russian-Tatar Military Dictionary]. 150 p. Kazan', Tat. kn. izd-vo. (In Russian, in Tatar)

6. Sevortyan, E. V. (1974). *Ehtimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov: (obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na glasnye)* [Etymological Dictionary of Turkic Languages: (Common Turkic and Inter-Turkic Vowel Stems)]. 768 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

7. Khisamova, F. M. (1981). *XVIII iөzdәge tatarcha ehsh kәgaze yazmalarynyң үzenchәleklәre* [Features of 18th-Century Tatar Business Paper Writings]. 162 p. Kazan, Kazan un-ty nәshr. (In Tatar)

8. Safarov, R. T. (2015). *Voennaya leksika tatarskogo yazyka* [Military Vocabulary of the Tatar Language]. 196 p. Kazan', IYALI. (In Russian)

9. Sәfәrov, R. T. (2017). *Tatarcha-ruscha khәrbi leksika syzlege* [Tatar-Russian Dictionary of Military Vocabulary]. 112 p. Kazan, TӘhSI. (In Tatar)

10. Timergalin, A. (2007). *Milliyat syzlege* [Dictionary of the Nation]. 575 p. Kazan, Mәgarif. (In Tatar)

11. *Tatar teleneң aңlatmaly syzlege* (1979) [Explanatory Dictionary of the Tatar Language]. Өch tomda. T. 2. 726 p. Kazan, Tatar kit. nәshr. (In Tatar)

12. Khanbikova, Sh. S., Safiullina, F. S. (1999). *Sinonimnar syzlege* [Dictionary of Synonyms]. 256 p. Kazan, Khәter. (In Tatar)

13. Cherneiko, L. O. (1997). *Lingvofilosofskii analiz abstraktnogo imeni* [Linguistic-Philosophical Analysis of an Abstract Name]. 320 p. Moscow. (In Russian)

14. Ziatdinova, G. I. (2010). *Kontsept "Sugysh (Voina)" v tatarskoi yazykovoi kartine mira* [The Concept "Sugysh (War)" in the Tatar Language Picture of the World]. 168 p. Kazan', Ikhlas. (In Russian)

15. Maslova, V. A. (2008). *Kognitivnaya lingvistika* [Cognitive linguistics]. 266 p. Minsk, TetraSistems. (In Russian)

«СУГЫШ» ЛИНГВОМӘДӘНИ КОНЦЕПТЫНЫҢ ТАТАР МИЛЛИ АҢЫНДА ТОТКАН УРЫНЫ

Гөлназ Иршат кызы Зыятдинова,
А.Н. Туполев исемендәге Казан милли тикшеренү техник университеты – КАИ,
Россия, 420015, Казан ш., Б. Красная ур., 55 йорт,
ggulnaz0507@mail.ru.

Әлфия Шәүкәт кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
alyusupova@yandex.ru.

Фирүзә Рәмзил кызы Сибгаева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
FiruzaRS88@ yandex.ru.

Аерым тел материалында төп мәдәни концептларны комплекслы анализлау, төрле лингвомәдәни традиция вәкилләрен, чынбарлыкны кабул итүдә универсаль һәм үзенчәлекле булуын ачыклау өчен кирәк. Мәдәни концептларның мөһимлеге – кулланылу ешлыгына карап билгеләнә. Алар үзенчәлекле яки әһәмиятле өлкәдә кулланылырга мөмкин һәм еш кына фразеологик берәмлекләр составына, мәкальләргә, әйтемнәргә, шигырь һәм җыр текстларына кертелә. Шуңа бәйле рәвештә «Сугыш» концептының мәдәни компонентын ачу зур әһәмияткә ия. Әлеге концепт, иҗтимагый-сәяси феномен буларак, татар телендә күпкырлы һәм вариатив билгеләмәгә ия. Бу күренешкә төрле фәннәр – тарих, сәясәт белеме, фәлсәфә, социология һ. б. – бик күп төрле билгеләмәләр бирә, хезмәтләр багышлый. Сугыш темасы әдәбиятта, сәнгатьтә дә зур урын алып тора, анда татар халкының тарихы һәм бүгенгесе чагылдырыла.

Татар телендә сөйләшүчеләр аңында «Сугыш» концептының урынын һәм ролен билгеләү кызыклы һәм әһәмиятле булып тоелды.

Төп төшенчәләр: сугыш, дөнья тел сурәте, лингвомәдәни концепт, милли концептосфера, татар теле

Сылтама өчен: Зыятдинова Г.И., Юсупова Ә.Ш., Сибгаева Ф.Р. «Сугыш» лингвомәдәни концептының татар милли аңында тоткан урыны // Tatarica. 2025. № 2 (25). 22–33 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-21-33

Кереш

Тел чынбарлыкны чагылдырып кына калмый, ә аны интерпретацияли, кеше яши торган үзенчәлекле чынбарлык хасил итә. «Кеше, нигездә, үзе үк интеллектуаль, рухи, социаль ихтыяҗлар өчен иҗат иткән концептлар (менталь асыллыклар) дөньясында яши, чөнки аңа мәгълүматның шактый өлеше сүз аша килә, һәм кешенең җәмгыятьтә уңышы аның сүзне никадәр яхшы белүенә бәйле, сөйләм культурасы ягыннан гына түгел, бәлки тел серләренә үтеп керә белүгә дә бәйле» [1].

Тел галимнәре, антропологлар, тарихчылар, мәдәният белгечләре тарафыннан кешеләр тормышының мәдәният белән үзара бәйләнешенең телдәге чагылышы мәсьәләләрен интенсив өйрәнү әлеге проблеманы тикшерүдә лингвомәдәни алым барлыкка килүгә сәбәп була. Аның өчен телдәге мәдәни кыйммәтләр системасын нәзари һәм гамәли яктан, ягъни бербөтен итеп тасвирлау әһәмиятле.

Лингвомәдәният, фән буларак, XX гасырның икенче яртысында формалаша. В. И. Маслова лингвомәдәниятне «тел белеме белән мәдәният кисешкән урында барлыкка килгән һәм халык мәдәниятенең телдә чагылыш тапкан һәм ныгып калган чагылышларын өйрәнә» дип саный [1, б. 14].

Бүгенге көндә лингвомәдәни тикшеренүләрнең дүрт төп юнәлеше бар: 1) фразеологик (В.Н. Телия), 2) логик-лингвистик яки концептологик (Н.Д. Арутюнова, А. Вежбицкая һ. б.), 3) лексикографик (В.П. Руднев, Ю.С. Степанов һ. б.), 4) лингводидактик (В.В. Воробьев һ. б.) юнәлешләр.

Татар тел белемендә дөнья тел сурәте проблемалары Р. Р. Җамалетдинов хезмәтләрендә чагылыш таба. 2004 елда аның «Татарская культура в языковом отражении» дигән монографиясе басылып чыга. Хезмәт татар дөнья тел сурәтендә кешенең матди һәм рухи дөньясы фрагментларын концептлаштыру үзенчәлекләрен ачыклауга багышланган. Монография дөньяның татар телен сурәтләү проблемасын шактый киң яктырта һәм бу юнәлештә тикшеренүләргә нигез сала [2].

Кеше концептлар дөньясында яши. Концепт, С.А. Аскольдов, Е.С. Кубрякова, С.Х. Ляпин, О.П. Скиданның фәнни аңлатмаларына караганда, «дөньяны танып белү процессын, кеше эшчәнлеге нәтиҗәләрен, аның дөнья турындагы тәҗрибәсен һәм белемнәрен чагылдырган, аның турында мәгълүмат саклый торган күп үлчәмле фикер конструкциясе» [3, б. 40-59].

Аерым тел материалында төп мәдәни концептларны комплекслы анализлау төрле лингвомәдәни традицияләр вәкилләренең чынбарлыкны кабул итүдә универсаль һәм үзенчәлекле булуын ачыклау өчен кирәк. Шуңа бәйле рәвештә «Сугыш» концептының татар дөнья тел сурәтендә мәдәни компонентын ачу зур әһәмияткә ия. Әлеге концепт, иҗтимагый-сәяси феномен буларак, татар телендә күп һәм вариатив билгеләмәләргә ия.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Концептның мәгънәви күләмен билгеләү өчен, әлеге концептның нинди референт хәлгә керүен карарга кирәк. Тикшерү барышында лингвомәдәни анализ методы, сүзлек мәкаләсен анализлау һәм концептуаль анализ методлары кулланылды.

Фикер алышу

Концепт – дефиницион характеристикаларны гына түгел, коннотатив, образлы, бәяләү, ассоциатив тасвирламаларны да үз эченә алган күп үлчәмле берәмлек. Саналган билгеләрнең барысы да концептны тасвирлаганда исәпкә алынырга тиеш. Концептлар элементар төшенчә эчтәлегеннән алып югары дәрәҗәдәге абстракциянең иң катлаулы концептуаль төзелешенә ия булган мәгълүматларны тапшырырга сәләтле.

Концептларны өйрәнү тематик, этимологик сүзлекләрдән башлана.

1926 елда басылып чыккан «Кыскача русча-татарча сугыш сүзләре тылмачы» («Русско-татарский словарь военных терминов (толмач)») хезмәтендә хәрби өлкәгә караган лексиканы тәртипкә салу, системалап бирү эшендә тәүге тәҗрибә була. Аны төзүгә этәргән төп сәбәпләр итеп XX гасырның беренче чирегендә татар хәрбиләренең русчаны камил белмәүләрен низамнамәләр һәм хәрби документларны татарчага тәрҗемә итүдәге төрлелек, бу чорда шактый гына хәрби газеталарның нәшер ителүе һәм башка шундый факторларны күрсәтергә була. Сүзлекнең уңай

һәм әһәмиятле ягы анда туган телебез нигезендә терминнар ясау тәҗрибәсе өчен бүген дә игътибар итәрлек мисаллар теркәлүгә бәйле [4].

Р.А. Мөгыйновның 2000 елда нәшер ителгән «Русча-татарча хәрби терминнар сүзлеге» – татар теленең хәрби лексикасын системалаштыруда иң җитди хезмәтләрдән берсе. 8 меңгә якын лексик берәмлекне эченә алган сүзлектә автор русча терминнарга аларның татарча тәңгәлләрен тәкъдим итү белән генә чикләнеп калмый, аңлатмалы сүзлеккә хас рәвештә күп кенә сүзләрнең мәгънәләрен дә бирә [5].

Э.В. Севортянның «Төрки телләрнең этимологик сүзлеге» мәгълүматлары буенча [6, б. 290-291] сокуш-уйг. диал., согуш – алт. диал., согыс – каз., сугыш – тат., хугыш – баш.; көрәшү, сугышу, кыйнашу, бер-береңне төртү, сөзү, бәргәләшү (әтәчләр турында), бер-берең белән бәрелешү (йөгергәндә).

-Мак кушымчалы исем фигыль формасы белән ясалган сүзләр, -(у/ы)ш кушымчалары белән ясалганнарга караганда азрак: сокуш төрк. диал. – сугыш, яу, көрәш мәгънәсендә, сокаш уйг. диал. – сугыш, яу, көрәш мәгънәсендә, согуш кир., алт. диал. – сугыш, яу, көрәш, орыш, кыйнаш, кыйнау мәгънәсендә.

XIX гасырның татарча-русча һәм русча-татарча сүзлекләрендә сугыш мәгънәсендә *сугыш* һәм *яу* сүзләре параллель рәвештә кулланыла. Ф.М. Хисамова сугыш лексемасы иске татар теленә генә хас дип билгели [7, б. 30]. Төрки телле язма истәлекләрдә ул бу мәгънәдә очрамый, ә борынгы төрки сүзлектә sönüs сүзе теркәлгән. XII-XIV йөзләрдәге «Урта Азия тәфсире» һәм «Огуз-намә» кебек язма истәлекләрдә сугыш мәгънәсендә *уруш* сүзе кулланыла. Ул Алтын Урда һәм Харәземнең язма истәлекләрендә теркәлгән [7, б. 33].

Хәзерге төрки телләрдән *сугыш* фонетик яңгыраште бары тик татар телендә генә кулланыла. Бераз башка фонетик яңгыраште ул уйгыр телендә – *сокуш*, казах телендә – *согыс*, башкорт телендә *һугыш* очрый.

Р.Т. Сәфәровның «Военная лексика татарского языка» (2015) дигән хезмәте хәрби лексиканы синхрон һәм диахрон аспектларда өйрәнүгә багышлана. Галим тарихи-генетик катламнарны ачыклый, хәзерге татар телендә хәрби лексиканың яшәеш үзенчәлекләре ачыклана [8]. Р.Т. Сәфәров тарафыннан 2017 елда «Татарча-русча хәрби лексика сүзлеге» дә төзелә. Сүзлектә, нигездә, хәрби кораллар һәм корал төрләренең атамалары, аларның аерым өлешләрен, детальләрен, саклау савытларын белдергән сүзләр; саклану киемнәре һәм аларның аерым өлешләрен тәгъбирләгән берәмлекләр; төрле хәрби берләшмәләр, сугышчыларның исемнәре; гаскәр башлыкларының атамалары; сугыш мәйданының аерым эпизодларын, хәрби символларны белдергән берәмлекләр; әсирләрне тасвирлауга бәйле лексика һәм хәрби өлкәгә караган башка шундый сүзләр алынган. Кулланылыш үзенчәлекләре күрсәтелә, мәгънәләрен тулырак һәм төгәлрәк ачу максатыннан, һәр сүзгә, мөмкин булган кадәр күләмдә, иллюстратив материал бирелә [9].

«Миллият сүзлеге»ндә сугышның түбәндәге мәгънәләре китерелә: *Сугыш* – орыш, кыйнаш, тукыш, тукмаш; суеш; борынгы төрки телдә *сөңгеш* һәм *чәнчеш* сүзләре очрый. Татар әдәбиятында сугыш мәгънәсендә гарәп теленнән алынган *хәрб, газва* кебек сүзләр очрый [10, б. 395].

Лексик берәмлекләр, концептның башлангыч асылын татар телендә һәм тугандаш телләрдә номинация нигезенә салынган билге аша ача: *сугыш* – кораллы конфликт, яу, дау, кыйнаш, бәрелеш, көрәш, орыш. Күргәнебезчә, әлеге концептның дошманлык-милитаризм ассоциацияләре өстенлек итә, әмма шул ук вакытта уртак, тыныч эшчәнлек мәгънәсе дә бар – Э.В. Севортянның «Төрки телләрнең этимологик сүзлегендә» бер-береңә нәрсә дә булса талку, вакларга ярдәм итү мәгънәсе бирелә [8, б. 291].

«Сугыш» концептын тасвирлауның иң мөһим этабы – концептның төш элементын билгеләү. Бу очракта аңлатмалы сүзлек ярдәм итә. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә (ТТАС) *сугыш* сүзенең түбәндәге мәгънәләре бирелә: 1. Сугышу и. (2-4 мәгънә). «Аулакта инде, билгеле, җырлашасың, арка сугыш, балдак салыш уйныйсың» (На этих вечерах, конечно же, поешь, играешь «ударь по спине», в «колечко») (А. Шамов). 2. Бер-береңә сугу, кыйнаш ф. «Безнең бабай тирәсендә үзара сугышу, бәйләнешү, бер-береңне кимсетү-хурлау кая инде ул!» М. Гали. «Кикрикләрен канга батырып сугышып торган ике әтәч, куркып аның аяк астыннан икесе ике якка очты». (Г. Әпсәләмов). 3. Дәүләтләр, армияләр һ. б. ш. арасындагы кораллы көрәш. Ватан сугышы. Сугыш коралы. Гражданнар сугышы. // Шул көрәшнең аерым бер бәрелеше Штык сугышы. «Фронтларда сугышып йөрдем мин»

(Б. Рәхмәт) [11, б. 369]. Күргәнебезчә, сүзлектә *сугыш* лексемасының алты мәгънәсе китерелә. Сугыш хәзерге интерпретациядә дә дошманлык-милитаристлык мәгънәләрен саклауны дәвам итә, «социаль төшенчәләр һәм мөнәсәбәтләр» концептосферасын тәшкил итә торган берәмлек булып кала.

Ш.С. Ханбикова һәм Ф.С. Сафиуллинаның «Синонимнар сүзлеге»ндә без карый торган төшенчәнең түбәндәге синонимнары китерелә: *орыш, яу, дау, бәрелеш, үтереш, кан коеш, көрәш, кыйнаш* [12, б. 168].

«Сугыш» концепты репрезентаторы, *көрәш* лексемасы «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә түбәндәге аңлатмаларга ия: 1. Ике кешенең көч кулланып икенчесен егарга тырышуы, үзра алышуы, бер-берсен җиңәргә тырышуы. «Нокта Вәлинең хәлдән таюы да минекеннән ким булмагандыр. Чөнки көрәшнең актыгына таба ул мине бернәрсә дә эшләтә алмый башлады» Ш. Камал. // Билгеле бер кагыйдәләр буенча алып барыла торган спорт уены, ике кеше көч сынашу. Татарча көрәш. «Чүпрәкләр, яулыклар җыелып тәмам булгач...болынлыкка төштеләр. Көрәшләр, узышлар башланды» (Г. Тукай). // Ярышу. «Җиңел атлетика буенча ярышларны караучылар ... дөньяның биеклеккә сикерүче иң яхшы спортчылары арасында барган кискен көрәшне оныта алмаслар» (Социалистик Татарстан). 2. Капма-каршы иҗтимагый төркемнәрнең, юнәлешләрнең һ. б. ш. хакимлеккә ирешү өчен, җиңеп чыгу өчен алып барган актив эшчәнлеге, аларның бәрелеше. «(Әсәрдә) вакыйга байлар белән ярлылар арасындагы көрәшкә нигезләнгән» (М. Гали) // Шул төркемнәргә, юнәлешләргә кергән аерым вәкилләрнең бәрелеше. «Фәхри белән Вәли Хасанов арасындагы көрәшне мин ике кешенең ызгышуы гына дип карадым» (Г. Ибрагимов). 3. Нинди дә булса бер максатка ирешү өчен алып барылган эш, шуңа юнәлтелгән актив эшчәнлек. *Шәхси борчулар артка чигенде, икмәк өчен көрәш,фронтны тәэмин итү өчен көрәш һәркайда беренче урынга килеп басты. Г. Бәширов.* 4. Сугыш, бәрелеш. *Көрәш әле шактый кызу барган чакта, Үрге Кигәвенле ягыннан ЧОН отряды килеп чыкты. Ш. Камал.* 5. *махс.* Үсеш процессына капма-каршыларның бәрелеше (табигатьтә, җәмгыятьтә). *Табигатьнең иркен күкрәгендә Мәңге көрәш, мәңге хәрәкәт.* 6. *күч.* Бер-берсенә капма-каршы булган хисләр, омтылышлар һ .б. ның бәрелеше. Хикәядә кешелектә булган «явыз» һәм «яхшы» холык көрәше, пассив күзәтүче карашыннан килеп, бер-беренә каршы куелган булса, ике сыйныф арасындагы көрәш сурәтләндерелгән. Г. Нигъмәти [11, б. 341].

Лингвистикада мәгънә формалаштыру механизмын тел билгесенең валентлыгы төшенчәсе, ягъни аерым билгенең башка билгеләр белән бәйләнешкә керү сәләте белән бәйлиләр. Валентлыкның ике төре карала: системалылык, яки схемага (грамматикага) буйсынуны күздә тоткан конструктив-техник валентлык һәм стихиялелек яки интерпретатив-мәгънәви валентлык, ул тулаем телгә дә, тел системасының теләсә кайсы элементына, сөйләм формалашуына, ягъни текстка да карарга мөмкин.

«Сугыш» концепты татар теле дөнья сурәтендәге мәгънәсе буенча якын булган башка концептлар белән үзара бәйләнештә булуы ачыкланды. Әлеге бәйләнешләр лексикографик чыганакларда теркәлгән лексик берәмлекләр ярдәмендә дәлилләнә: *сугыш, көрәш, бәрелеш, орыш, кыйнаш, үлем уены, яу, дау, кул сугышы, бәйге, ярыш, арка сугыш, сугыш кыры, сугыш алласы, фронт, гаскәр, илбасар, атыш, сугыш уены, фикерләр капма каршылыгы, кырылыш, алыш, эчке көрәш.*

Китерелгән мисаллар *сугыш* мәгънәсе белән бәйләнгән, ягъни якларның каршы торуын күрсәтә һәм безнең тарафтан тикшерелә торган концептның ассоциатив кырын тәшкил итә. Кырлар аша сөйләүченең аңында бик күп концептуаль күзаллаулар актуальләшә. Сүзләр арасындагы ассоциатив бәйләнешләр очраклы түгел, алар кешенең танып белү эшчәнлеге белән туры килә.

Фигыльләр белән валентлык модельләрен аерып алу татар телендә конфронтация үсеше идеясен белдерә торган фигыльләрнең шактый зур төркем булуын ачыкларга ярдәм итте: *(сугыш) башлау, (сугыш) ачу, (сугыш уты) кабызу, каршы тору, сугыш халәтендә булу; сугыш хәрәкәтләре алып бару, бәрелешү, пычакка-пычак килү, (сугыш) игълан итү, сугышу, көрәшү, көч сынашу, атакалау, басып керү, яулап алу, кырып ташлау, утка тоту, тар-мар итү, (утка) ташлану, кораллану, (сугышка) керү, (сугышта) һәләк булу, сугышып алу, һөҗүм итү, (сугышта) катнашу, (сугыштан) чыгу, кайту, (сугышка) өндәү, (сугышка) омтылу, (сугыш) теләү, (сугышны) пропагандалау, (сугышка) ыргылу, атакалау, штурмлау, (сугышны) оту, (сугышта) җиңү, хәбәрсез югалу (сугышта), (сугыш) кичү,*

(сугыш) күрү, (сугышта) ятып калу, үлеп калу һ.б.

Сугыш билгеләре ике зур төркемгә аерыла: 1. Сугышны тискәре яктан характерлый торган сыйфатлар: *вәхшәтле, гаделсез, канлы, дәһшәтле, рәхимсез, аяусыз, югалтулы, ачы (сугыш), салкын, империалистик;* 2. Сугышны уңай характерлый торган сыйфатлар: *данлы, бөек, изге, гадел.* Сугышны уңай яктан характерлый торган сыйфатлар тискәре сыйфатларга караганда күпкә азрак.

Мисаллар нигезендә сугышның түбәндәге төрләрен аерып чыгарырга мөмкин: сыйнфый көрәш, салкын сугыш, изге, колониаль, локаль.

Изафәнең беренче төре нигезендә барлыкка килгән сүзтезмәләр: *бөтендөнья сугышы, гражданнар сугышы, атом-төш сугышы, яулап алу сугышы, азат итү сугышы, басып алу сугышы, ватан сугышы, бандитлар сугышы, дөреслек сугышы, диңгез сугышы, су асты сугышы, һава сугышы, штык сугышы, разведка сугышы, һөҗүм сугышы, партизаннар сугышы, йодрык сугышы, бәйсезлек сугышы, атом-төш сугышы* һ. б.

«Краткий русско-татарский словарь военных терминов (толмач)» та сугышның өстәмә мәгънәләре бирелә: «узь ара сугӧшӧ, партизан сугӧшӧ, мина сугӧшӧ, qор сугӧшӧ, тау сугӧшӧа, köче сугӧш» [4, б. 63].

«Русча-татарча хәрби терминнар сүзлеге»ндә сугышның гражданская – гражданнар сугышы, захватническая – басып алу сугышы, маневренная – маневрлы сугыш, партизанская – партизаннар сугышы, холодная – салкын сугыш, ядерная – атом-төш сугышы төрләре бирелгән [5, б. 47].

«Татарча-русча хәрби лексика сүзлегендә» Р.Т. Сәфәров *сугыш* лексемасына түбәндәге сүзлек мәкаләсен тәкъдим итә: 1) война. *Җитмәсә, менә ничә еллар инде илнең көнбатышында поляк һәм литвалылар белән сугыш бара, шведлар урысларга каршы күтәрелә, Кырым ханы килеп, бөтен Мәскәүне яндырып китте, бер Кремль генә утырып калды.* Ф. Бәйрәмова; 2) сражение, битва; бой; **кул сугышы** рукопашный бой. *Әмма яугир артыннан яугир ава башлагач, эш кул сугышына да барып җитте, кылыч һәм хәнҗәрләр хәрәкәткә килде.* Ф. Бәйрәмова; **сугыш аты** боевой конь; **сугыш балтасы** боевой топор. *Болгар шәһәрләрен һәм авылларын казып тикшергәндә кылыч, сугыш балтасы, кистән, ук һәм сөңге очлары, дошманның атлы гаскәр һөҗүм итеп килгәндә аяк астына ташлау өчен өч япьле чәнечкеле тимерләр, типке (шпора), көбә, шишәк кебек барлык төр кораллар һәм хәрби киемнәр дә табыла.* Р. Фәхретдинов; **сугыш кыры** поле битвы. *Казанлылар гомер-гомергә сугыша белмәделәр, сәүдә итәргә яраттылар, сугыш кырында орышу алар өчен ят нәрсә, хәзер дә әллә ни үзгәрмәгәннәрдер.* М. Хәбибуллин. *Җитмәсә, иштәк-вогулларның барысы да диярлек сугыш кырыннан качып беткән, аларны инде Искәр тирәсендә эзләп табарлык та түгел...* Ф. Бәйрәмова; **сугыш мәйданы,. сугыш кыры**. *Бу ут яңгырына иң беренче булып иштәк-остяклар түзмәде, алар, акрынлап, агачлар арасына йөгерделәр, аннан бөтенләй сугыш мәйданын ташлап качтылар.* Ф. Бәйрәмова; **үзара сугыш, эчке сугыш**. *Үзара сугышлар, урман даладагы ялгыз тормыш безнең халыкны тагы кыргый хәлгә төшермәсме дип куркам.* Ф. Бәйрәмова; **эчке сугыш** гражданская война; междоусобица. *Эчке сугышлар сәбәпле, монда күп нәрсә бозылган, дәүләт тотуның рәте киткән, җитмәсә, халык та диннән-гыйлемнән шактый читләшкән булып чыкты.* Ф. Бәйрәмова [9, б. 86].

Бай хәрби тәҗрибә тематик терминологиядә чагылыш таба. Ләкин вакыт үтү белән хәрби терминология дә үзгәрә, кайбер сүзләр актуальлеген югалта, яңа терминнар барлыкка килә. Бөек Ватан сугышыннан соң кораллы көчләрдә булган зур үзгәрешләр телгә яңа сүзләр, төшенчәләр һәм терминнар кертте. Сугыш белән бәйле күзаллаулар тел шәхесенең аңында шулай ук үзгәрә. Украина белән бәйле соңгы хәрби вакыйгалар безнең телгә «махсус хәрби операция», «пилотсыз очу аппараты», «кызыл линия» кебек бөтенләй яңа сүзләр, терминнар кертте. Яңа һөнәр барлыкка килде – БПЛА операторы. Инде онытыла башлаган мобилизация сүзе яңадан активлашты. Вакыйгалар тел аңыбызга билгеле бер йогынты ясады һәм өйрәнелә торган концептның бөтенләй яңа интерпретациясен барлыкка китерде. Алдарак сугыш кыры билгеләрен уңай һәм тискәре яктан сыйфатлана торган төркемнәргә бүлеп карасак, Махсус хәрби операцияне уңай яки тискәре яктан характерлый торган билгеләр табылмады. Димәк, ул үзе генә өченче – нейтраль төркемне барлыкка китерә.

Югарыда билгеләп үтелгәнчә, концептны тулырак ачу өчен, тикшерелә торган материал сыйфатында вокабулаларны гына түгел, ә гыйбарәләрне препарацияләүне дә файдаланырга кирәк. Л.О. Чернейко фикеренчә,

«үзеннән-үзе оешкан, әзерлексез сөйләм аеруча кыйммәткә ия, чөнки нәкъ менә ул тел дөньяга мөнәсәбәтне, дөрес бәяне күрсәтә. Моннан тыш, мәдәни әһәмиятле берәмлекләрне аерып күрсәтергә мөмкинлек бирә, алар өчен вокабулалар фигураны чагылдыра торган фон булып торалар» [13, б. 7].

«Сугыш» концепты ялгызлык исемнәр белән дә ачыла – *герман сугышы*: «Кемнәрдер бәет борынгы түгел, аны теге *герман сугышы* беткәндә Австриядән әсирлектән кайткан солдатлар гына чыгарган дип бәхәсләшәләр...» (А. Гыйләҗев); *фин сугышы*: «Шул елларда *фин сугышы* башланып китә» (Н. Дәүли); *әфган сугышы:* «*Әфган сугышы* – совет дәүләте тарихында иң катлаулы сәхифәләрнең берсе. Аның турында күп ишетелгән. Әфган сугышы турында күп язылган» (Я. Шафиков); *вьетнам сугышы:* «...*Вьетнам сугышы* дип искә алынган сугышта була» (Социалистик Татарстан); *чечня сугышы:* «Ни өчен *чечня сугышы* турында бәетләр юк?»; *кавказ сугышы:* «...Европа ул вакытта *Кавказ сугышына*, хәзерге кискен карашлар белән чагыштырганда, бик сүрән, чытык чырай белән карый» (Шәһри Казан); соңгы елларда вакытлы матбугатта, сөйләм телендә *украина сугышы* дигән гыйбарә барлыкка килде [14, б. 88].

В.А. Масловага ияреп [15, б.187-188], сугышка караган эпитетларны без берничә семантик төркемгә бүлдек: *гадел, прогрессив сугыш*: изге сугыш, гадел сугыш, данлы сугыш, бөек сугыш, азат итү сугышы; бәйсезлек сугышы, дөреслек сугышы; *гадел булмаган, реакцион сугыш:* басып алу сугышы, империалистик сугыш, мәгънәсез сугыш, аяусыз сугыш, кансыз сугыш, бандитлар сугышы, рәхимсез, яулап алу сугышы; *дәвамлы, колачы сугыш*: бөтендөнья сугышы, ватан сугышы, глобаль сугыш, локаль сугыш; *сугышның авырлыгы, характеры, нәтиҗәсе:* вәхшәтле сугыш, дәһшәтле сугыш; канлы сугыш, ачы сугыш, югалтулы сугыш; *сугышның фәндәге билгеләмәләре:* атом-төш сугышы, йодрык сугышы; партизаннар сугышы, диңгез сугышы, су асты сугышы, һава сугышы, штык сугышы, разведка сугышы, һөҗүм сугышы, салкын сугыш.

Күргәнебезчә, сугышны тискәре характерлый торган эпитетлар чагыштырмача күбрәк, бу сугышны кешеләрнең аңында тискәре кабул итү, сугышны хупламау турында сөйли.

Сугыш сүзенең аңлатмаларын анализлау «Сугыш» концептының түбәндәге үзенчәлекле билгеләрен ачыкларга мөмкинлек бирә: 1. Тынычлык булмау, ызгыш-талаш, низаг, дәүләтләр арасында яки бер дәүләт эчендә социаль төркемнәр һәм аларның аерым вәкилләре арасында кораллы көрәш. 2. Мөнәсәбәтләрдә киеренкелек, коралланмаган конфликт, үз идеологиясен көчләп тагарга омтылу. 3. Кешеләр арасындагы дошманлык, ызгыш, талаш, сугышу. 4. Капма-каршылыкларның, карашларның, омтылышларның, фикерләрнең бәрелеше. 5. Ярыш. 6. Җиңү, яулап алу, хакимият алу теләге, омтылышы. 7. Уен. 8. Махсус оештырылган, махсус бер максаты булган хәрбия операция, чара.

Татар теленең лексик берәмлекләре күрсәткәнчә, «Сугыш» концепты киң кулланылышлы. Татар дөнья тел сурәтендә «Сугыш» концептының актуаль, күпкырлы булуын, бүгенге көндә дә татар телендә сөйләшүчеләрнең аңында әһәмиятле роль уйнавын күрсәтә. Югарыда санап үтелгән мисаллар тикшерелә торган концептның милитаристик характерын – аның универсаль әһәмиятен ача.

Концептның этномәдәни үзенчәлеге шунда: төрки халыклар сугыш темасына зур әһәмият бирсәләр дә, «борынгы мәҗүсилек чорында сугыш алласы булу – сугышны изге дип санауга дәлил була алмый» [9, б. 22]. Татар халкы аңында «Сугыш» концепты, сугышны фаҗигале күзаллауга бәйле рәвештә, семантик-ассоциатив структураның катлаулы моделен тәшкил итә. Сугышка явызлык, кешелексезлек, аморальлек, хаос, кайгы, үлем, югалту коннотацияләре бирелә.

«Сугыш» концептының семантик характеристикаларын диахрон планда өйрәнү буыннар арасындагы кыйммәтләр системасында барлыкка килгән үзгәрешләрне ачыкларга мөмкинлек бирә.

Шулай итеп, «Сугыш» концептын тикшерү әлеге концептның күп үлчәмле күренеш булуын, телдә бер мәгънәгә генә ия булмавын, үз эчтәлеген төрле тел катламнарында төрлечә чагылдырырга сәләтле булуын күрсәтте. Татар телендә хәрби лексиканың формалашуы күп гасырлар дәвамында барган, бүгенге көнгә кадәр тулылануын һәм баюын дәвам итә. Хәрби лексикага кергән атамалар техниканы камилләштерү, коралның яңа төрләре барлыкка килү һ. б. белән тыгыз бәйләнгән. шул ук вакытта фәнни-техник прогресс үсеше халыкларның яшәү рәвешендә дә котылгысыз үзгәрешләр китереп чыгара, бу исә лексиканың тулы бер тематик төркемнәренең юкка чыгуына китерә.

Тикшеренү барышында ирешкән нәтиҗәләр, татар теле концептосферасын җентекләбрәк тасвирлау өчен нигез булырлык мәгълүматлар алырга мөмкинлек бирер дип уйлыйбыз.

Әдәбият

1. Маслова В.А., Бахтикиреева У.М. Лингвокультурологический анализ. Москва: Издательство Юрайт, 2022. 311 с.
2. Замалетдинов Р.Р. Татарская культура в языковом отражении. М.: Гуманит. издат. центр «ВЛАДОС»; Казань: Магариф, 2004. 346 с.
3. Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. Волгоград, 2001. 422 с.
4. Краткий русско-татарский словарь военных терминов (толмач). М.: Искра революции, 1926. 176 с.
5. Мугинов Р.А. Русско-татарский словарь военных. Казань: Тат. кн. изд-во, 2000. 150 с.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: (общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.: Наука, 1974. 768 с.
7. Хисамова Ф.М. XVIII йөздәге татарча эш кәгазе язмаларының үзенчәлекләре. Казан: Казан унты нәшр., 1981. 162 б.
8. Сафаров Р.Т. Военная лексика татарского языка. Казань: ИЯЛИ, 2015. 196 с.
9. Сәфәров Р.Т. Татарча-русча хәрби лексика сүзлеге. Казан: ТӘһСИ, 2017. 112 б.
10. Тимергалин А. Миллият сүзлеге. Казан: Мәгариф, 2007. 575 б.
11. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда. 2 том. Казан: Татар кит. нәшр., 1979. 726 б.
12. Ханбикова Ш.С., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге. Казан: Хәтер, 1999. 256 б.
13. Чернейко Л.О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени. М., 1997. 320 с.
14. Зиатдинова Г.И. Концепт «Сугыш (Война)» в татарской языковой картине мира. Казань: Ихлас, 2010. 168 с.
15. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Минск: ТетраСистемс, 2008. 266 с.

РОЛЬ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОГО КОНЦЕПТА «ВОЙНА» В ТАТАРСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ СОЗНАНИИ

Гульназ Иршатовна Зиятдинова,
Казанский национально-исследовательский
технический университет им. А. Н. Туполева – КАИ,
Россия, 420015, г. Казань, ул. Б. Красная, д. 55,
ggulnaz0507@mail.ru.

Альфия Шавкетовна Юсупова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
alyusupova@yandex.ru.

Фируза Рамзилевна Сибгаева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
FiruzaRS88@ yandex.ru.

В статье раскрываются особенности репрезентации концепта «война» в татарском языке. Материалом для анализа послужили лексикографические источники. Цель исследования – выявить семантические, лингвокультурные, ассоциативные компоненты, входящие в семантическую структуру данного концепта. Доказано, что концепт «война» имеет сложную структуру, состоящую из разных групп признаков.

Ключевые слова: татарский язык, концепт «война», языковая картина мира, национальная концептосфера, художественный текст

Для цитирования: Зиятдинова Г. И., Юсупова А. Ш., Сибгаева Ф. Р. Роль лингвокультурного концепта «война» в татарском национальном сознании // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 21–33. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-21-33